

SAAREMAA MUUSEUM

KAHEAASTARAAMAT

2005 – 2006



Kuressaare 2007

ANTON PÄRN
ERKI RUSSOW

KAARMA PASTORAAT – KAS SAAREMAA VANIM KIVIHOONE?

Käesolev artikkel¹ käsitleb Eesti keskaegse maa-arhitektuuri haruldast näidet – Kaarma pastoraadihoonet Saaremaal. Vaatluse alla võetakse varem esitatud hüpoteesid, mille järgi on kõnealune kivihoone rajatud hiljemalt 13. sajandi keskpaigas kas kohaliku üliku või kirikuehitajate poolt ning analüüsitakse neid oletusi alusmaterjali – leidude ja hoone-tüübi – uue läbitöötamise valguses. Arheoloogilise ja ehitusliku and-mestiku uue vaatluse tulemusena selgub, et nii hoone vanuse kui ka funktsiooni tõlgendamisele on võimalik läheneda ka teistsuguse vaate-nurgaga. Uue analüüsi põhjal pakutakse välja hüpotees, mille põhjal on käsitletav kivihoone valminud 15. sajandi teisel poolel või 16. sajandi alguses ning eelnevates käsitlustes olulist rolli mänginud kivi-hoone keldrist pärit 13.–14. sajandi leiud pärinevad kas selle kohal asunud varasemast hoonest või kiriku kõrval asunud elu- ja majandus-õue kultuurkihist.

Sissejuhatus

Eesti ajalookirjanduses domineerib seisukoht, mille kohaselt Saare-maa säilitas võrreldes teiste allutatud maakondadega pärast Eestimaa alistumist 1227. aastal Saksa-Taani ristsõdijatele suurema iseseisvuse (Mäesalu *et al* 1995: 54–55; Uluots 1937: 36, 43; Tarvel 1983: 117jj). Sellise staatuse lõpetas 1343.–1345. aasta Jüriöö ülestõusu mahasuru-

¹ Artikkel on ümber töötatud versioon autorite varasemast publikatsioonist (Pärn, Russow 2005).

mine (Mäll 1998: 161–162; Mägi 2002a: 149jj; Markus *et al* 2003: 11). Saaremaa nn. eristaatuse tagamaid on iseloomustatud uute arengutega muinasaja lõpu ühiskondlikus korralduses. Arheoloog Marika Mägi (2002a: 134jj, 153–154) arvates võib saarlaste matmiskombestikust näha ristiusu mõjutusi selgemalt alates 13. sajandist. Sama autor seostab Saaremaa varast kirikuehitust kohaliku eliidi manifestatsiooniga, kes ühtlasi etendas olulist osa saarlaste ristiusule üleminekul (vt. Mägi 2002a: 153–154; 2004a: 33). Saarlaste poolt kristliku maailma-vaate iseseisvat ülevõtmist oletades toetub Mägi arheoloog Jaak Mälli (1998: 162–165; joonis 1) uurimusele, mille kohaselt Saaremaa vanimate kirikute – Valjala, Kaarma ja Pöide – varase ehitusetapi romaani stiili elemendid võivad kuuluda vallutuseelsesse perioodi, s. o. aega enne 1227. aastat. Siinjuures oli kiriku asukoht Mägi arvates seotud kohaliku aristokraadi elukoha ehk mõisaga. Seisukoha esitamisel tugineti Skandinaavia materjalile, milles nähakse lähestikku asuva mõisa (suurtalu) ja kiriku vastastikust seost (Mägi 2002a: 154–155; 2004a: 31–32; Markus *et al* 2003: 21). Sarnase arengu konkreetse näitena Saaremaal tuuakse Kaarma kirik ühes lähikonnas asunud kivihoonega (Mägi 2004a: 31–32).

Käesolev vaatlus ei analüüsi saarlaste ühiskonna vallutusejärgseid sotsiaalseid suhteid ega kohaliku eliidi vasallistaatuse võimalikke väljendusi. Alljärgnevalt keskendume vaid ühele allikale, Kaarma kiriku kõrval asunud kivihoonele, mida on Skandinaavia eeskujudest lähtuvalt tõlgendatud kui kohaliku üliku varakeskaegset (s. t. 13. sajandi) mõisat. Võtame vaatluse alla Kaarma pastoraadi kohal asunud kivihoone ehitusaja, seda kahel põhjusel. Esiteks on uurijad vaid põgusalt peatunud Kaarma kivihoone võimaliku tüübi selgitamisel, pigem on domineerinud ehitise üksikdetailidele tuginevad interpreteeringud. Teiseks võimaldab tänane uurimisseis keldri väljapuhastamisel saadud leiuainese kümne aasta taguseid dateeringuid oluliselt täpsustada. Nii tõuseb taas esile küsimus hoonest kui (saarlaste) ühiskonna sotsiaalsete suhete peegeldajast.

Ülevaade piirkonnast ja kiriku ehitamise algusest

Muinasaja lõpus piirkonna administratiivkeskusena tuntud Kaarma maalinn asub kirikust ja pastoraadist sajakonna meetri kaugusel.² Linnus paikneb Põduste jõe ääres, mille suudmeala moodustas muinasajal kitsas sisemaale tunginud merelaht. Arvatakse, et jõe suudmesse võis jääda Kaarma asukate algne sadamakoht, mis tõenäoliselt juba muinasajal nihkus Kuressaarde, hilisema Saare-Lääne piiskopi residentsi kohale (Mägi 2004b: 151). Kaarma piirkonna tihedale asustusele viitavad rohked hilisrauaaegsed kivist kalmed (Mägi 1998: 153–154; 2002b: 203). Piirkonnast on leitud ka kolm aardeleidu: mündiaarded 10. ja 12. sajandi algusest³ ning umbes aastast 1200 pärinev Piila müntide ja hõbeehetega aare (Molvõgin 1994: 520–527; Leimus 2003: 150jj). Viimase päritoluga, 12. ja 13. sajandi vahetust, on Saaremaa üldisele mündileidude tihedusele viidates seostatud Ojamaa ja/või Saksa kaupmeeste võimaliku talvituspaigaga saarel (Leimus 2002: 1599; joonis 4).

Kirjalikes allikates esineb *Carmele* (Kaarma) nimi esmakordselt 1234. aasta Saaremaa jagamise lepingus, mis sõlmiti Mõõgavendade Ordu,⁴ Riia piiskopi ja Riia linna vahel. Lepingu kohaselt läksid Kaarma maad Riia linnale (LUB I: CXXXIX). 1236. aastal loovutasid Riia piiskop ja Riia linn paavsti legaadi Modena Wilhelmi sundimiselt maad Saare-Lääne piiskopile tagasi (LUB I: CXLV; Mäll 1998: 158jj). Meid huvitava teatena mainitakse Kaarma maalinna (tegelikult Kaarmale rajatud „palkidest tõket“) veel 1261. aastal, kui selle vallutas ordu. Nimelt saabusid ordu väed sel aastal Muhu- ja Saaremaale

² Kaarma nimel võib olla mitu tähendust, nt. 'murakad' (kaarmad), 'väike lauge laht' (kaarama) või tuleneb see sõnast 'kaar' (Kallasmaa 1996: 63–64).

³ Esimesel juhul on leiukoht teadmata; teine aare pärineb Käku külast. Lisaks on 10. sajandi araabia münte avastatud Piila kalmest. (Eesti Ajaloomuuseumi teadusdirektori Ivar Leimuse suulised andmed.)

⁴ Mõõgavendade Ordu purustati 1236. aastal Saule lahingus ning selle riismed läksid järgnevalt üle Saksa Ordu Liivimaa haru koosseisu.

maha suruma 1260. aastal puhkenud ülestõusu, mis oli alanud pärast sakslaste lüüasaamist leedulaste vastu 1260. aasta Durbe lahingus (Arbusow 1918: 46). Kaarmal sõlmiti saarlaste ja ordumeistri vahel leping, nagu seda oli tehtud ka 1241. ja 1255. aastal (LUB I: CLXIX; CCLXXXV).

Saare-Lääne piiskopkonna Saaremaa maadel oli Kaarma piirkonnal keskne asend, mistõttu on oletatud, et seal oli Saaremaa kiriklik keskus (Markus *et al* 2003: 11). Kaarma kiriku tähtsusele viidates on esile tõstetud kiriku kaitsepühakud Peetrus ja Paulus põhjendusega, et neile pühitseti enamasti toomkirikuid (Markus *et al* 2003: 12), kuid näiteks Pommeri linnades on nähtud nimetatud kaitsepühakute puhul seost kirikute ja linnuste vahel (Heyden 1964: 59). Kaarma kiriku (välismõõdud 15,4 × 47,6 m) asukohta iseloomustades toonitame, et see rajati muinasaegsesse keskusse. Samas on rõhutatud kiriku ebaõnnestunud asukohavalikut maastikul. Nimelt rajati kirik looduslikule liivakünkale, mille hari jäi käärkambri alla, pikihoone lõunasein aga künka nõlvale. Pehme pinnas ning hoone seinte erinevad rajamissügavused tekitasid juba ehitamise käigus vajumisprobleeme, millest annab tunnistust tugipiilarite rohkus (Markus *et al* 2003: 30jj).

Kiriku rajamisaja osas esineb kolm erinevat kontseptsiooni. Vanema arvamuse kohaselt rajati kirik Kaarmale pärast saarlaste 1261. aasta ülestõusu, kusjuures selle pikihoone võlvid varisesid sisse juba 13. sajandil (Raam 1996: 58; Alttoa 2003: 33). Varasema rajamisaja pakub välja Jaak Mäll (1998: 163, 165), kelle arvates kiriku käärkambri vanimad romaani stiili elemendid võivad kuuluda vallutuseelse perioodi, s. o. aega enne 1227. aastat. Võimalust, et kiriku ehitus võis alata ajavahemikus 1227–1236 ehk kohe peale vallutamist ja enne Saare-Lääne piiskopkonna lõplikku moodustamist, ei pea uuri ja usutavaks. Kersti Markuse (2003: 87jj) arvates pidi Kaarma kiriku ehitamine toimuma 13. sajandi keskpaiku ning kahes etapis. Hoone valmis hiljemalt 1260. aastaks ning ordu põletas selle maha 1261. aastal (Markus *et al* 2003: 92jj). Põlengule järgnes võlvide survest tingitud lõuna- ja lääneseina osaline äravajumine, mistõttu

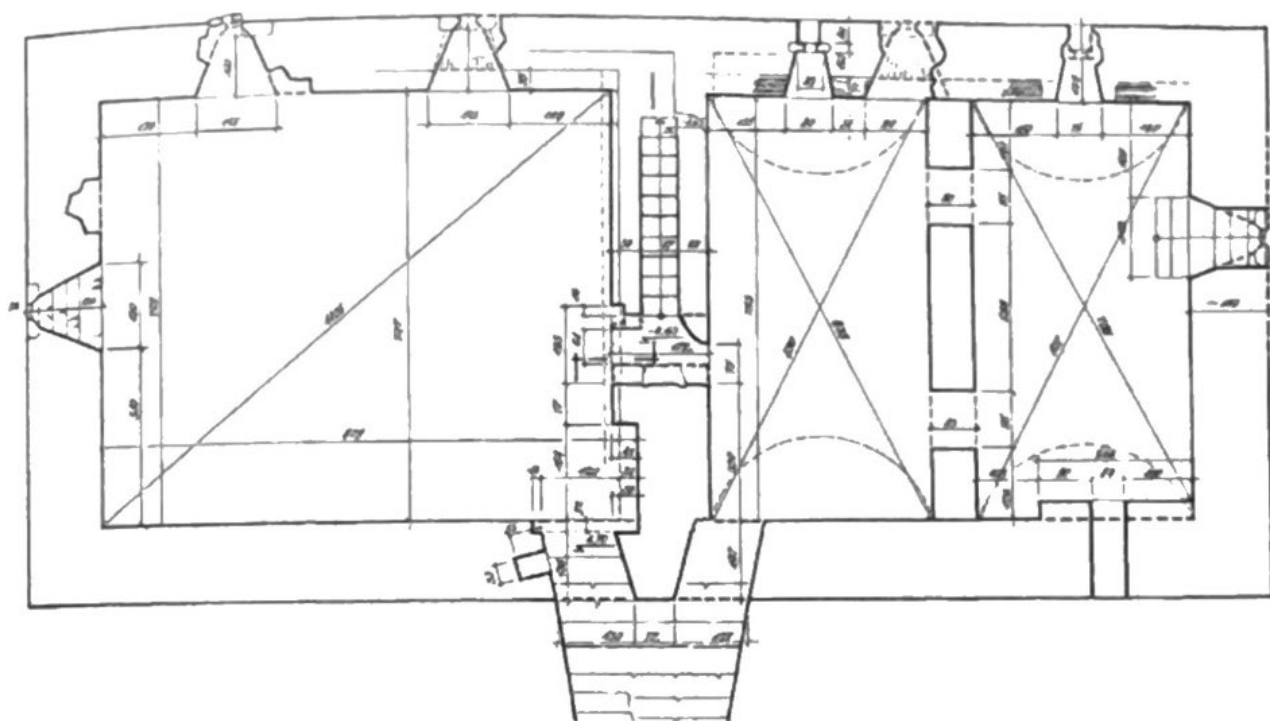
pikihoone võlvid kukkusid kokku. Kirik taastati 1270. aastate alguseks ning esialgu puulaega.⁵ Kaarma kirikuga on seotud ka 1298. aastal puhkenud kodusõda ordu ja piiskopi vahel, mil ordu väed tungisid kirikusse ning tapsid seal varju otsinud inimesed (Saaremaa 1934: 500).

Pastoraadi peahoone keldri uuringud

Käesoleva artikli keskseks objektiks olev Kaarma kiriku pastoraadi peahoone jääb kirikust paarikümne meetri kaugusele. See on Eesti üks suuremaid pastoraadiansambleid. Etteruttavalt märgime, et pastoraadi peahoone lõhuti tõenäoliselt Liivi sõja sündmuste käigus 16. sajandi viimasel veerandil. Arhiivimaterjalide põhjal algas pastoraadi taastamine 17. sajandi 20. aastatel (Markus *et al* 2003: 22). Ehitis muudeti uuesti varemeteks Teise maailmasõja järel ning taastamistöödega alustati alles 1991. aastal. Sarnaselt kirikuga kohtame ka peahoone ehitusloo küsimuses erinevaid seisukohti. Armin Tuulse (1942: 320–321) seostas pastoraadi kohal asunud algset hoonet mõisaga, mis järgis vana järeleproovitud kindlustatud elamu tüüpi. Hoone kuulus uuriija arvates alles 16. sajandisse.

1991. aastal alanud 48 meetri pikkuse peahoone restaureerimistööde käigus avati täies mahus selle kaheruumiline kelder väliste mõõtmetega 10,1 × 21,7 meetrit (joonis 1). Kahe ruumi vahelises 1,7 m paksuses seinas paikneb müüritrepp laiusega 57 cm. Keldri seinte paksus jäi 1,27–1,4 meetri vahele. Keldri põhjapoolses külgseinas asusid algselt kolm ning kummaski otsaseinas üks aken. Ruume oli algselt katnud talalagi, hilisema ümberehituse käigus sai läänepoolne ruum kahese jaotuse ning võlvlaed. Samuti kaasnes hilisema ehitusega

⁵ Võlvid ehitati pikihoonesse tõenäoliselt 15. sajandi alguses (Markus *et al* 2003: 98–99).



Joonis 1. Kaarma pastoraadi keldri põhiplaan

õuest mõlemasse keldriruumi suunduv trepp. Keldris läbiviidud uurin-
gud andsid kaks mõneti erinevat tulemust. Keldri ehituskäiku uurinud
Tõnu Parmakson (1996: 59) pidas tõenäoliseks, et kelder võis kuuluda
13. sajandi esimesel poolel ehitatud ühe- või kahekorruselisele kind-
lustatud elamule, mis oli mõeldud kiriku ehitajatele. Keldri rusukih-
tidest väljapuhastamisel 1993. aastal arheoloogilist järelevalvet teosta-
nud Tõnu Sepp (1995: 459jj) eraldas kaks nn. kasutusaega, millest
lähemalt allpool.

Kokkuvõttes õnnestus 1990. aastate alguses pastoraadi keldrites
toimunud ehituslooliste ning arheoloogiliste uurimistööde käigus
koguda märkimisväärne hulk kesk- ja varauusaegseid leide (SM
10108: 1–235). Viimase kümne aasta jooksul on hoone ehitus-
loo analüüsimisel neile korduvalt tuginetud, paigutades pastoraadi
vanemat osa leidudele toetudes naabruses asuva kiriku rajamisele
eelnenud perioodi või vähemalt samasse ajavahemikku (nt. Markus *et*
al 2003: 20–22 ja seal viidatud kirjandus). Esmajoones on tuginetud

paarile markantsemale detailile, mille põhjal on tehtud ulatuslikke järeldusi.

Leiukompleksi vanuse ümberhindamine

Lähemal vaatlemisel selgub, et kahjuks ei õnnestu seda leiukompleksi pastoraadihoone täpse vanuse määramisel kasutada: valdav enamus leidudest saadi idapoolse keldri varauusaegsest rusu- ja täitekihist ning seetõttu pole neid tegelikult võimalik absoluutse kindlusega siduda elutegevusega konkreetsetes hoones. Samas võib nii leiukompleksi koosseisu kui ka leiukoha analüüsimisel siiski tõdeda, et suure tõenäosusega pärinevad esemed käsitletavast hoonest ja/või selle kohal asunud varasest hoonest. Ilmselt sattus suurem osa leidudest hoone keldrisse kahe Sündmuse (I ja II) käigus. Kuna peale asendiplaani puudub meil detailne informatsioon leidude stratigraafilise positsiooni kohta, siis tuleb nende eraldamisel tugineda kaudsetele tõenditele.

Esimeseks Sündmuseks (I) on hoone hävimine millalgi 16. sajandil. Hävimisega kaasnes tõenäoliselt hoone esimese korruse põranda sisselangemine, millega arvatavasti sattus keldrisse osa uurin-gute käigus kogutud leiumaterjalist. Selle sündmuse ajastamine on suhteliselt keeruline, kuid välitöid juhatanud arheoloog Tõnu Sepp dateeris pastoraadihoone hävimise leitud mündi abil (Johan III Tallinna killing, 1570.–1580. aastad) 16. sajandi viimasesse veerandisse ning sidus seda Liivi sõja (1558–1583) aegsete rüüsteretkedega (Sepp 1995: 465). Hiljem on välja pakutud ka konkreetsemat aastaarvu – 1576, mil Saaremaad rüüstasid vene ratsasalgad (Markus *et al* 2003: 22). Kõrvutades seda ülejäänud 16. sajandi leidudega tundub selle sündmuse sidumine 16. sajandi lõpukümnenditega tõenäolisena. Samas ei saa täpsemate leiusuhete puudumisel täiesti välistada hoone hävimise paigutamist mõnevõrra varasemasse aega. Nimelt sisaldab leiukogum mitmeid Eesti kontekstis haruldasi hilisgooti mõjudega kahleid ja kahlifragmente (joonis 2) 16. sajandi algusest

resp. sajandi esimesest veerandist (Gaimster 2006: 89).⁶ Pealegi tuginevad varem avaldatud ülevaated dateerimisel ainult Johan III Tallinna killingi vermimisajale, unustades samas asjaolu, et taoliseid münte kasutati Eestis suhteliselt arvukalt veel ka 17. sajandi esimesel veerandil.⁷ Niisiis ei saa täiesti kõrvale jätta võimalust, et münt sattus pinnasesse hoopis järgneva sündmuse käigus, mil pastoraadihoonet asuti taastama. Seega ei ole hoone lagunemise täpne aeg siiski päris üheselt kindlaks tehtud.



Joonis 2. Hilisgooti kahlid Kaarma pastoraadi keldri täitekihist

⁶ Kui võtta aluseks Ieva Ose (2007: 127) poolt välja pakutud kahhelahju kasutamise keskmine iga – 40–50 aastat –, siis Kaarma ahju ehitamise (umbes 16. saj. 1. veerand) ja lammutamise (nt. 16. saj. 3. veerand?) aeg sobiks hästi teooriaga kahest selgelt eristatavast kasutushorisonidist (Russow 2006: 196–197) ning varem välja pakutud pastoraadi hävinguajaga 1570. aastail. Kuni poole sajandi pikkust ajavahemikku hilisgooti kahlite valmistamise ning kahhelahjude kasutamise ja lammutamise vahel on samuti täheldatud nii Saksamaal kui ka Suurbritannias (Gaimster 2006: 89).

⁷ Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi numismaatiku Mauri Kiudsoo suuline informatsioon.

Teine osa leidudest sattus pastoraadi idapoolsesse keldrisse arvatavasti hoone taastamise (Sündmus II) ajal. Kuna pastoraadi keldrid olid kitsaste akendega ning ainsaks väljapääsuks oli kitsas müüritrepp (joonis 1), siis üritati hoone ennistamisel ning keldri tühjendamisel tõenäoliselt minimaalselt vaeva näha. Seetõttu teisaldati osa läänepoolse keldri täitest idapoolsesse, mille tulemusena sattusid väga erineva vanusega leiud (13.–17. sajand) ilmselt samasse rusu- ja/või täitekihti. Millal keldrit täpsemalt täideti, on lahtine. Teada on, et hoonet asuti taastama 1620. aastatel, suuremad ümberehitustööd toimusid ka 1732.–1733. aastal (Markus *et al* 2003: 22–23).

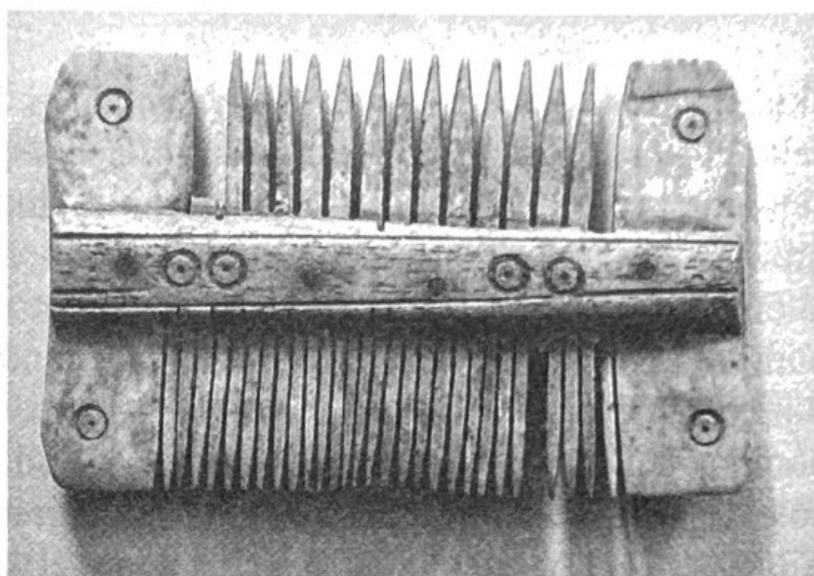
Niisiis on meil tegemist leiukompleksiga, mille kasutamisse konkreetse ehitise vanuse määramisel tuleb suhtuda suure ettevaatusega. Samas tuleb aga rõhutada, et hoolimata ülalesitatud asjaoludest väärib Kaarma pastoraadi leiuaines kindlasti esiletõstmist. Pastoraadi leiukompleks on üle-eestilises kontekstis ainulaadne, sest peale Kaarma pole Eestis väljaspool linnasid ja linnuseid mitte ühtegi kesk-aegset kivihoonet võrdväärse tähelepanuga uuritud. Samuti annavad uuringute käigus kogutud leiud hea ülevaate sellest, kuidas nägi välja perifeerse piirkonna esemeline kultuur.

Leidude uus analüüs

Kaarma leide on mitmel pool käsitletud piisava põhjalikkusega (nt. Sepp 1995: 460–465; Püüa 2000; Markus *et al* 2003: 20–22). Seetõttu keskendumine järgnevalt vaid mõnele enam tähelepanu väärivale aspektile, mis on otseselt seotud kivihoone oletatava rajamisega 13. sajandil.

Hoone vanuse määramisel on varasemad uurijad tuginenud ainsale täpsemalt stratifitseeritud leiule – luukammile (joonis 3). Kamm avastati idapoolse keldri lõunanurgast, vundamendimüüri all asunud pinna-sest, mida uuringuid juhendanud arheoloog tõlgendas kui hoone ehitamise eelset maapinda. Seega on kõnealune leid sattunud maapõue

Joonis 3.
Pastoraadi
vundamendimüüri
alt leitud kamm



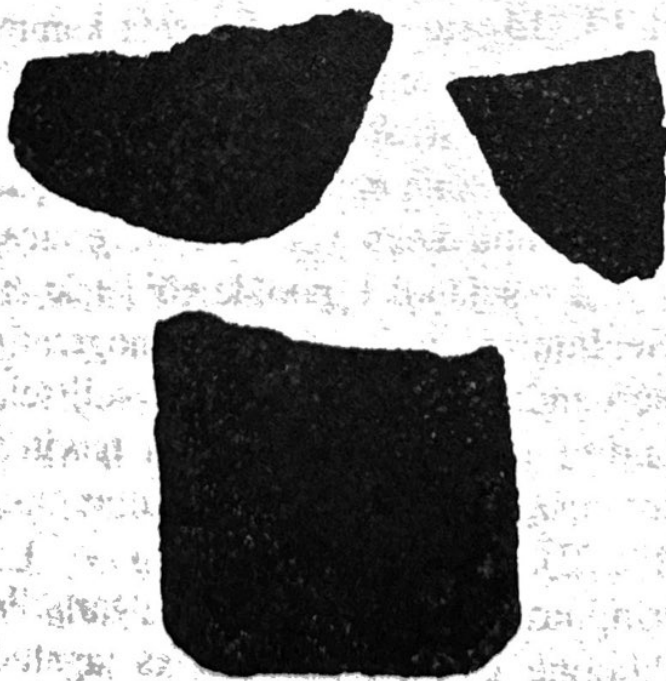
enne kiviehitise rajamist ning eseme täpse valmistamis- ja kasutamisaaja teadmine võiks anda meile võimaluse ehitustegevuse dateerimiseks.

Pastoraadi müüride alt leitud kamm kuulub tüpoloogiliselt nõgusate otsaplaatidega luukammide hulka. Need on tüüpilised keskaegsed kammid, mida kasutati arvukalt terves Läänemere regioonis (Luik 1998). Kaarma kammi vanuse määramisel tugines T. Sepp paralleel-leitududele Viljandist (15. saj. teisel poolel rajatud frantsisklaste kloostri uuringud; sealt päevavalgele tulnud kammikatket on peetud aga 11.–13. saj. leiuks – Selirand 1981: 426) ning Tartust, kus vastavad esemed on varasemalt dateeritud 13.–14. sajandisse. Kaarma kammi paigutab T. Sepp leiusituatsioonile ja kiriku ehitusloole tuginedes 13. sajandi keskpaika või teise poolde (Sepp 1996: 8). Hiljem on aruandes esitatud kammide raamdateeringu abil hoone rajamisaeg paigutatud oletamisi kas kiriku ehitamisele eelnenud aega või esimese ehitus- etapiga samase ajavahemikku, seega 13. sajandi 1. poolde või keskpaika (Markus *et al* 2003: 20). Sealjuures on viidatud monograafia autorid jätnud kõrvale kaevamisaruandes esitatud tõiga, et selliseid kamme valmistati kuni 15. sajandini ning näiteks Rootsis tarvitati hiljuti ilmunud uurimuse põhjal nõgusate otsaplaatidega kamme veel isegi 16. sajandil (Kallström 2002: 152).

Kaevamisaruandes ning uuringuid tutvustavas ülevaateartiklis (Sepp 1995; 1996) on pastoraadihoone keldri leiukompleks jagatud

tinglikult kahte kasutusperioodi. Neist esimene hõlmab ajavahemikku 13. sajandi keskpaigast kuni 14. sajandi keskpaigani ning teine 15.–16. sajandit (Sepp 1995: 465). See jaotus tugineb valdavalt importkeraamikale. Materjali hilisema analüüsi järgi haaras teine periood ajavahemikku u. 1550–1620 (Russow 2006: 195–198). Mõlema perioodi vahele jäävad vaid mõned üksikud leiud. Leiuvaest ajajärku 14. sajandi teisest poolest kuni 15. sajandi alguseni tõlgendas T. Sepp perioodina, mil hoonet (peaaegu) ei kasutatud (Sepp 1995: 465). Käesoleva artikli autorite arvates ei ole varauusaegsetest rusu- ja täitekihtidest avastatud leidude sellisel moel tõlgendamine siiski piisavalt argumenteeritud.

Kivihoonet oletatava vanuse määramise seisukohast pakuvad meile praegu huvi ainult esimese perioodi leiud. Nendest on võimalik täpsemalt ajastada ühte metallet ning paarikümmend savinõukatket. Arvukatest keskaegsetest metalletest (nt. pronksist kolmjalgnõu jalg, noakatked, lukud jms.) on võimalik täpsemalt dateerida ainult kolmeks tükiks murdunud turviseplaadi katket (joonis 4). Uuringute ülevaates on turvisefragmenti seostatud 13. sajandi teise poole (1260. või 1298. aasta) sõjaliste konfliktidega (Sepp 1995: 464). Uuemate



Joonis 4. Keldri täitekihist leitud turviseplaadi katked

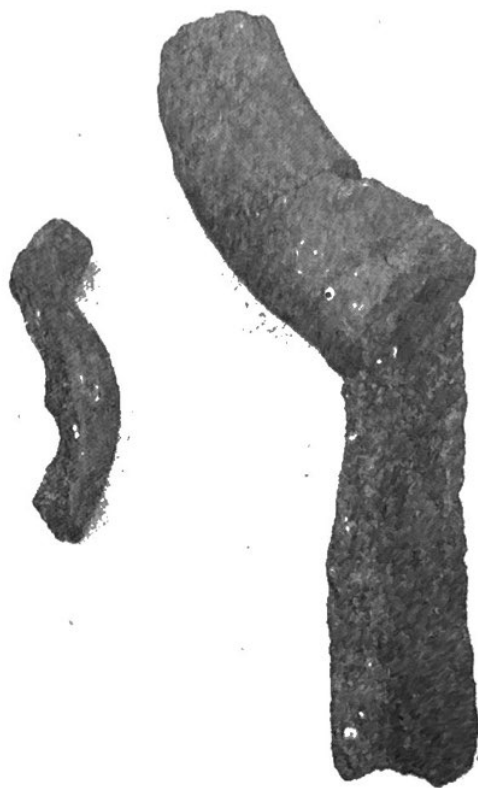
andmete järgi pärinevad katked pigem 13. sajandi lõpu või veelgi hilisema aja kaitserüüst.⁸ Seetõttu ei tule hoone vanuse tuvastamisel ka need leiud veenva argumendina kõne alla. Pigem aitab vanuseprobleemi lahendamisel leitud keraamika, esmajoones importkeraamika.

Pastoraadi esimese perioodi importkeraamika koosneb kümne nõu fragmentidest. Neist kõige varasemad on ühe Kesk-Reini varakivikeraamilise ning ühe Siegburgis valmistatud varakivikeraamilise kannu katked (joonis 5). Tuginedes samasugustele leidudele Lääne-Eesti linnadest (Russow 2006) peaksid mõlema kannu fragmendid kuuluma 13. sajandi viimasesse veerandisse. Samast ajavahemikust (kuid välistada ei saa mõnevõrra hilisemat dateeringut) on pärit ka ühe Lõuna-Alam-Saksi ning Langerwehe varakivikeraamilise kannu tükid. 14. sajandi esimesele poolele tüüpilisest importkeraamikast leiti pastoraadi keldrist veel kahe Langerwehe kivikeraamilise kannu ning ühe Põhja-Saksa päritolu halli savinõu fragmendid. Esimese perioodi leidudest on ajaliselt kõige hilisem Lõuna-Alam-Saksi pruunilaigulise glasuuriga kivikeraamika servatükk, mille varaseim kasutamisaeg võiks jääda 14. sajandi teise kolmandikku (Russow 2006: 75).



Joonis 5. Keldri täitekihist leitud varakivikeraamiliste kannude katked

⁸ Eesti Ajaloomuuseumi relvakogu hoidja Jaak Mälli suuline hinnang.



*Joonis 6. Keldri täitekihist
leitud kohaliku keraamika
fragmendid*

Oluliselt küsitavam on nõrga põletusega savinõude, nn. kohaliku keraamika vanuse ja päritolu tuvastamine. Kaevamisaruande järgi kuuluvad need leiud kahte rühma. Paari katkendi puhul pakutakse leidude kuulumist traditsioonilise 11.–13. sajandi käsitsi valmistatud keraamika hulka (Sepp 1996: 3). Tuginedes nii erandlikule nõuvormile (tilaga nõu – vt. joonis 6), savi koostisele kui ka põletusastmele ei saa sellise määranguga nõustuda. Eesti hilisrauaaja ja varakeskaja (12.–13. sajandi) savinõude seas puuduvad Kaarma tilaga potile vasted (Tvauri 2005). Samas on sarnase (kuid mitte identse!) põletusastme, viimistluse ning savikoostisega nõusid tarvitatud näiteks kesk- ja varauusajal Lõuna-Eestis. Samuti on sellise lihtsa servaprofiiliga savinõud levinud Eestis nii hilisrauaaja kui ka keskaja vältel. Kohaliku keraamika teist rühma esindab veidi tugevama põletusega kolmjalgnõu servakatke. Välimuselt on Kaarma leid sarnane Tallinnas 13. sajandi teisel poolel ning 14. sajandi esimesel veerandil valmistatud keraamikaga (Mäll ja Russow 2003: 186–187; joonis 14).

Kaarma pastoraadi arheoloogiliste uuringute käigus kogutud 13.–14. sajandi leidude analüüsi kokku võttes peame tõdema, et käsitletav leiukompleks ei sisalda mitte ühtegi üheselt 13. sajandi keskpaika või veelgi varasemasse perioodi dateeritavat leidu. On olemas teatud hulk

leide (esmajoones luukamm ja noad), mille puhul on võimalik esemete valmistamis- ja kasutamisajaks pakkuda ajavahemikku 11.–13./14. sajand, kuid leiukompleksi koosseis viitab siiski pigem tüüpilisele 13. sajandi lõpu ja 14. sajandi alguse majapidamisele. Samas tuleb veelkord rõhutada, et tegemist on varauusaegsest rusu- ja täitekihist kogutud materjaliga ning seetõttu on leiukompleks suuremate üldistuste tegemiseks tegelikult sobimatu. Samal põhjusel ei saa leide kasutada mõjuva argumendina hoone vanuse väljaselgitamisel. Eeltoodu põhjal võime resümeerida, et praeguse pastoraadi peahoone juurde kuuluva varasema kiviehitise keldrite täpse vanuse väljaselgitamine vajaks tulevikus täiendavaid uuringuid.

Keldri uus analüüs

Nagu ülalpool märgitud, nägi A. Tuulse (1942: 320–321) pastoraadi peahoone kohal asunud alghoones 16. sajandile omast kindlustatud elamu tüübi edasiarendust. T. Parmakson ja T. Sepp märgivad, et kelder kuulub 13. sajandi esimese poole kindlustatud elamule, tuletist täpsemalt põhjendamata. Enam on keldriga alghoonet käsitlenud K. Markus, kes näeb kiriku käärkambri (vanima osa) ja keldri müürilao võrdlemisel kivide valikus ja paigutuses suurt sarnasust (Markus *et al* 2003: 20jj; joonis 17). Uuri ja seab kahtluse alla varasema oletuse hoone püstitamisest kiriku ehitajatele, väites, et 13. sajandi keskpaiku oli saarlastega sõlmitud lepingutes lubatud foogtil käia saarel üks kord aastas kohut pidamas ning ehituseks puudus vajadus.⁹ Ka ei saanud hoone tema arvates kuuluda preestritele, kuna veel näiteks 14. ja 15. sajandil ei olnud preestritel Gotlandil nii massiivseid hooneid. Taani ja Gotlandi uurimistulemustele viidates, kus kiriku naabruses paiknenud

⁹ Siinkohal peame täpsustama, et 1255. aastal uuendati 1241. aasta lepingut ning määratleti foogti kohtupidamise aeg mihkclipäevast kuni lihavõttepühadeni, seega pool aastat (LUB I: CCLXXXV; Mäll 1998: 160).

keskaegsed mitmekordsed kivihooned kuulusid ülikuperekondadele, pidas Markus (2003: 21) tõenäoliseks, et ka Kaarma alghoone võis kuuluda kohaliku eliidi esindajale (Wienberg 1993: 152). Alghoone kahe põhilise kasutusajaga (13. saj. teine pool kuni 14. saj. ning 15.–16. saj.) nõustudes täpsustas uurija hilisemaid ümberehitusi. Neist esimene võis keldri rusukihist leitud raiddetailide põhjal toimuda 15. sajandi algul (Markus *et al* 2003: 21; joonis 18). Samasse aega pidi jääma ka keldri põhjamüüri lõhutud sissekäik. Ümberehitusi tehti veel ka 15. sajandi keskpaiku ning 16. sajandi algupoolel. Viimasest remondist pärinevad keldri rusukihist leitud hilisgooti kahlid. Hiljem on alghoone vanuse määramisel 13. sajandisse viidatud veel ka keldris asuvate akende ehituslikule lahendusele, tuues paralleeliks Tallinna raekoja astmelise põhjaga aknad (nt. Böckler 1999, joonis 15–16, 23).¹⁰ Sarnase ehitusega keldriaknaid leiame ka näiteks Lääne-Eesti hilisemate kivihoonete juures, nt. Haapsalus, Jaani t. 4 kinnistult, dateerituna mündileidude põhjal 16. sajandi esimesse veerandisse (Pärn 2006: 180; joonis 6).

Ülaltoodud arutlusi jälgides vajab alghoone tüpoloogia küsimus meie arvates siiski täiendavat käsitlemist. Selle ehitusaja dateerimisel pole kahjuks esitatud ühtegi otsest viidet sarnasele hoonetüübile. Meie arvates mängivad hoonetüübi dateerimisel olulist osa keldri suurus $10,1 \times 21,7$ meetrit (välismõõt), samuti ei saa mööda minna keldri ruumijaotusest (joonis 1). Vaatlust alustades peame märkima, et Eesti 13.–14. sajandi kivihooneid (v. a. sakraalhooned) kajastavad uurimistööd käsitlevad linnahooneid. Põgus pilguheit nende tulemustele näitab, et alates 13. sajandi keskpaigast esinevad näiteks Lääne-Eesti linnalistes keskustes (nt. Lihula, Haapsalu) keldrid liithoonetes (Pärn 2001: 599jj). Nende puhul jäi tänava äärde puust eluhoone ning selle taha kivist trepikäiguga poolkelder (nt. suurusega $5 \times 3,5$ m; $5,2 \times 7$ m). Helmi Üprus (1976: 152–153; joonis 11–13) tõi Tallinna 14.

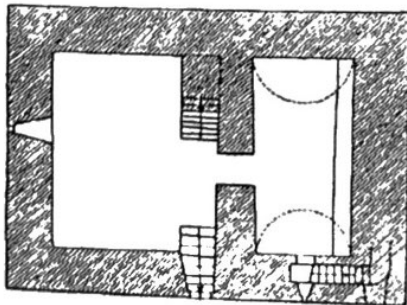
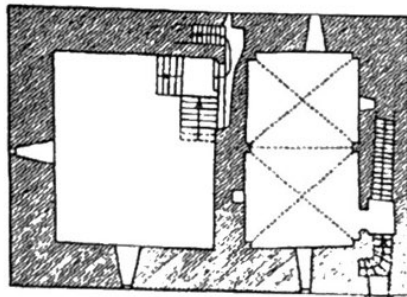
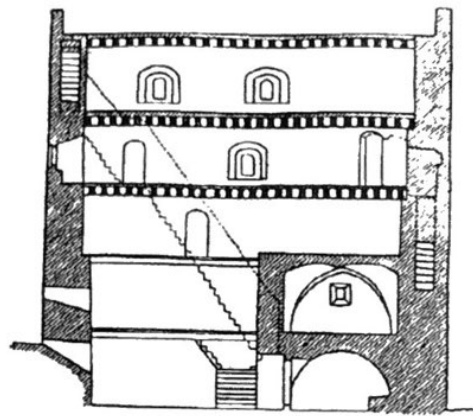
¹⁰ Antud argument tuli kõne alla autorite poolt 5. aprillil 2006 Tallinnas TLÜ AI Keskaja Keskuses peetud ettekandele järgnenud väitluses.

sajandi hoonete seas esile tüübi, mille tänavaäärne eeshoone oli puust ning selle taha jäi ruudukujulise põhiplaaniga kivimaja. Viimane omas üheruumilist keldrit. Kumbki näide ei sobitu Kaarma alghoonega. Saaremaa naabrusest, Gotlandilt tunneme mitut 12. sajandi lõpus, eriti 13. sajandi keskpaiku maapiirkonda rajatud kivist kaubaaita (Svahnström 1976: 13–16, joonis 7, 8; Westholm 2001: 744jj, joonis 2, 3). Meile huvitav on neist 1240. aastatega dateeritud Bringesi farmi kaubaait Norrlandas, kus esineb kahene ruumijaotus ning korruseid ühendav keskne trepikäik. Kuid erinevalt Kaarmast on hoone ruumid võlvitud ning hoonel puudub kelder. Aitadega samaaegsed kivist elumajad Gotlandi maapiirkonnas on Kaarma alghoonest mõõtmelt väiksemad (nt. 8×13 m; $8 \times 14,5$ m – Westholm 2001: 746–747, joonis 4, 5). Otsest sarnasust ei leia me ka Visbyst, kus esineb maale ehitatud aitadega sarnaseid hooneid ehk “ilma selge elamisfunktsioonita kaubaaitu” (Westholm 748jj, joonis 7, 9, 10). Nende mõõtmed kõiguvad vahemikus 7×13 m; $8 \times 14,5$ m; $5 \times 15,5$ m. Kokkuvõttes näeme, et Gotlandil kujunes maal 13. sajandi keskpaigaks välja oma kolmekorruseline hoonetüüp, mis koosnes eeskojast, elukorrusest ja silindervõlviga kaubakorrusest ning oli varustatud viilualuse kauba-luugiga (Westholm 2001: 759–760).

Tundub, et nn. vanale alghoonele ja sellega sarnase 13. sajandisse dateeritava hoonetüübi otsingutele keskendumine tulemust ei anna. Samas näeme 15. sajandi lõpus ja eriti 16. sajandi esimesel poolel uue hoonetüübina levimas “kindlustatud maju”, mida tuntakse kui väike-aadli tornelamuid (Albrecht 1995: 174jj; joonis 232, 233, 236). Selle eelkäijaid, täisnurkseid väikelinnuseid, mis olid eeskujuks sarnase hoonetüübi hilisemas arengus, tuntakse eelnevast 14. sajandist nii Alam-Saksimaal, Schleswig-Holsteinis kui ka Taanis. Märgitagu, et kõrvuti väikeaadliga rajas neid endale ka vaimulikkond (Möller 2006). Neil hoonetel oli kelder, kaks põhikorrust ja katusealune ning need olid algselt suhteliselt väikesed (nt. $6,8 \times 8,9$ m; $7,1 \times 10,5$ m).

Tavaliselt moodustas iga korrus ühe ruumi.¹¹ Sellest hoonetüübist tõusevad 15. ja 16. sajandi vahetusel Taanis ja Rootsis esile üksikud suuremad "kindlustatud majad" (vt. Albrecht 1995: 185–189), nagu näiteks:

- Voergaard (Jüütimaa; u. 1520);
- Tjele (Jüütimaa; u. 1530-ndad; 17 × 10 m);
- Østrupgaard (Füünid; 16. saj. 1. veerand);
- Bollerup (Skåne; 15. saj. 2. pool);
- Glimmingehus (Skåne; 1499–1505; 29 × 13 m);
- Torpa (Västergötland; 15. saj. lõpp; u. 18 × 14 m).



Joonis 7. Torpa (Västergötland, Rootsi) „kindlustatud maja” läbilõike ühes esimese ja teise korruse põhiplaaniga (Albrecht 1995, joonis 242)

¹¹ Üks sarnane näide 16. sajandist on teada ka Lätist Muremoisest (Mūrmuižast) (vt. Sparitis 1991: 283–284; joonis 9).

Meile huvipakkuvamad on nendest Torpa ja Glimmingehusi "kindlustatud majad", eriti Torpa (Albrecht 1995; joonis 240, 241, 242). Just 1481. ja 1509. aasta vahel ehitatud Torpa "kindlustatud maja" (vt. joonis 7) juures kohtab palju Kaarma alghoonega sarnaseid elemente (Lovén 1996: 312). Nimetame neist olulisemad. Ka Torpa maja keldris on kahene ruumijaotus, kusjuures üks ruum (sarnaselt Kaarmaga parempoolne) on silindervõlviga. Keldrist esimesele korrusele lähtuv kivitrepp jääb vastu siseseina, mis keldri kaheks poolitab. Antud juhul pole tegemist küll müüritrepiga, kuid müüritrepp kohtab hoone teise ja neljanda korruse otsaseintes. Ka Torpa kivihoonel on massiivsed välisseinad (Albrecht 1995: 187).

Viimased näited räägivad võimalusest, et Kaarma alghoone võidi püstitada hiljem, ajavahemikus **15. sajandi lõpust kuni 16. sajandi alguseni**. Mis puutub alghoone keldrist kogutud varasematesse leidudesse, siis nende seostamine olemasoleva pastoraadiga on ebakindel. Nende sattumist hilisema ehitise täiteladestusse võib seletada vähemalt kahe erineva variandiga. Esimesena tuleks kõne alla võimalus, et 13. sajandi lõpu ja 14. sajandi esimese poole leiud pärinevad praeguse kivihoone keldri ja esimese korruse põranda vahelisest täite- *resp.* isolatsioonikihist – leiud on seega pastoraadi suhtes sekundaarsed. Teiseks alternatiiviks on seostada varaseid esemekatkeid hiliskesk-aegse ehitise kohal 13. sajandi lõpus ja 14. sajandil asunud raudkividest vundamenti omanud hoonega või samaaegse kiriku kõrval asunud elu- ja majandusõue kultuurkihiga. Sellele võiks viidata pastoraadihoone põhjaseina välisküljele tehtud šurf, mille järgi asub praeguse ehitise vundament umbes 1,5 m paksusel sütt, põlenud savi, maakive ja kivipurdu sisaldaval kultuurkihil (Sepp 1995: 460, joonis 2; vrdl. Sepp 1996, joonis 5 ja 6). Milline on pastoraadi rusudest leitud akna keskpõsi suhe vaatlusaluse hoonega, jääb praegu lahtiseks, kuid välis- tada ei saa raiidetaili sekundaarset kasutamist.

Hiliskesk-aegse kindlustatud elamu olemasolu Kaarmal näitab koha tähtsust. Kaarma etendas pikemal perioodil Saaremaal kesket rolli, mida kinnitab kirikule 1450.–60. aastatel omistatud toomkiriku

staatuse (Markus *et al* 2003: 101). Sel ajal jagasid piiskopkonda omavahel kaks piiskoppi, kellest ühele kuulus Saaremaa ja Hiiumaa ning teisele Läänemaa mandriosa. Muuseas leiame Kaarmaga proportsioonidelt sarnase kivihoone lähikonnast, nimelt Hiiumaalt Valipeest. Kirjalikes allikates on Valipe (Vallipea) kindlustatud mõisat mainitud 1529. aastal. Mõisa varemete ehituslikud uuringud andsid hoone suuruseks 14,5 × 28,7 m (Aluve 1996: 96).

Lõpetuseks

Kaarma alghoone kujunemisloo vaatlus näitab, et selle hoone baasil tehtud järeldused Saaremaa ühiskonna 13. sajandi esimese poole vallutusjärgsest arengust nõuavad uusi toetuspunkte. Meile tundub, et Kaarma pastoraadi kivihoone näide selleks ei sobi. Kindlasti tuleks Kaarma alghoone uurimist jätkata, seda nii hoone välisküljel spetsiaalsete arheoloogiliste kaevamistööde näol kui ka uute ehituslike analoogiate otsimisel, mis ei tohiks piirduda vaid üksikelementide võrdlemisega.

Kuigi alghoone kavatise varane dateering ei pea ilmselt paika, leiame, et keldri rusukihist saadud 13. sajandi lõpu leiuväin on olulise tähtsusega. Nagu on teada, mainitakse 1290. aastal esmakordselt Saaremaal ordule kuuluval territooriumil Põide linnust. Umbes samasse aega jääb ka meie poolt esitletud varasem leiumaterjal Kaarmal. Ehkki viimane on üsna tagasihoidlik, võiksid mõlemad teated üheskoos näidata 13. sajandi lõpus muutunud poliitiliste olude erinevaid peegeldusi saarel. Selle iseloomustuseks on ka euroopaliku materiaalse kultuuri jäljed pastoraadi aluses kultuurkihis.

Hoolimata asjaolust, et alghoone kuulub meie arvates paarsada aastat hilisemasse perioodi, on tegemist Eestis erakordse ehitusliku ja esemelise ainekuga. Kahtlemata väärib Kaarma pastoraadi probleemide uurimistööde algatamist Eesti teiste sarnaste komplekside juures. Lõpetuseks võime tõdeda, et oma põgusa analüüsiga oleme

pastoraadi vanuse küsimuses jõudnud taas Armin Tuulse poolt enam kui pool sajandit tagasi esitatud seisukoha juurde.

Tänuavaldus

Hoone ehituslike iseärasuste lahkamisel osutatud kommentaaride ja täpsustuste eest võlgnevad autorid tänu Markus Hiekkänenile, Villu Kadakale, Gunnar Möllerile, Anders Reisnertile ja Jes Wienbergile. Esemelidude vanuse ja ladestumisaja problemaatika arutelu eest väärivad tänusõnu Mauri Kiudsoo, Jaak Mäll ning Andres Tvauri. Pastoraadihoone uurimiskäiku ja -tulemusi nõustus lahkelt tutvustama järelevalvetöid juhendanud Tõnu Sepp.

Allikad ja käsikirjad

LUB I = Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. I. Hrsg. Fr. G. v. Bunge. Reval, 1853.

Püüa, G. 2000. Kaarma kiriku pastoraadi arheoloogiline leiumaterjal. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia õppetooli raamatukogus.

Sepp, T. 1996. Kaarma kiriku pastoraadihoone keldrite arheoloogiline järelevalve. Kuressaare. Käsikiri Saaremaa Muuseumi arhiivraamatukogus.

Kirjandus

Albrecht, U. 1995. Der Adelssitz im Mittelalter. Studien zum Verhältnis von Architektur und Lebensform in Nord- und Westeuropa. München – Berlin.

Alttoa, K. 2003. Saaremaa kirikud. The churches on the island of Saaremaa. Tallinn.

Aluve, K. 1996. Valipe (Vallipää, Vallipea) kindlustatud mõisamaja. – Eesti arhitektuur, 2, lk. 96.

- Arbusow, L. sen.** 1918. Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Riga.
- Böckler, T.** 1999. Tallinna raekoda. Uurimine ja restaureerimine 1952–1996. Tallinn.
- Gaimster, D. R. M.** 2006. The Historical Archaeology of Pottery Supply and Demand in the Lower Rhineland, AD 1400–1800. An archaeological study of ceramic production, distribution and use in the city of Duisburg and its hinterland. Studies in Contemporary and Historical Archaeology, 1. BAR International Series 1518. Oxford.
- Heyden, H.** 1964. Zum Schadegard-Problem. – Greifswald-Stralsunder Jahrbuch, Bd. 4. Schwerin, lk. 57–62.
- Kallasmaa, M.** 1996. Saaremaa kohanime, 1. Tallinn.
- Källström, M.** 2002. Kammar och kamtillverkning i medeltidens Stockholm. – Upptaget. Arkeologi i Stockholm inför 2000-talet. Uppsala, lk. 149–156.
- Leimus, I.** 2002. Millal ja kust tuli saksa kaupmees Liivimaale? – Akadeemia, 8, lk. 1588–1605.
- Leimus, I.** 2003. Kaarma Piila aardeleid 12. ja 13. sajandi vahetuselt. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 7, 2, lk. 150–157.
- Lovén, C.** 1996. Borgar och befästningar i det medeltida Sverige. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien, 40. Stockholm.
- Luik, H.** 1998. Muinas- ja keskaegsed luukammid Eestis. (Muinasaja teadus, 6.) Tallinn.
- Markus et al** 2003 = Markus, K., Kreem, T.-M., Mänd, A. 2003. Kaarma kirik. Eesti kirikud, I. Tallinn.
- Molvögin, A.** 1994. Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland. – Numismatische Studien, Heft 10. Hamburg.
- Mäesalu et al** 1995 = Mäesalu, A., Lukas, T., Laur, M., Tannberg, T. 1995. Eesti ajalugu, I. Tallinn.
- Mägi, M.** 1998. Districts and centres in Saaremaa. – Culture clash or compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby October 4th – 9th, 1996. Acta Visbyensia, XI. Visby, lk. 147–157.
- Mägi, M.** 2002a. At the crossroads of space and time. Graves, changing society and ideology on Saaremaa (Ösel), 9th – 13th centuries AD. CCC papers: 6. Tallinn.

- Mägi, M.** 2002b. Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. (Muinasaja teadus, 11.) Tallinn – Tartu, lk. 169–232.
- Mägi, M.** 2004a. From Paganism to Christianity. Political changes and their reflection in the burial customs of 12th – 13th century Saaremaa. – Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflußnahme – Rezeption – Wandel. CCC papers: VIII. Hrsg. D. Kattinger, J. E. Olesen, H. Wernicke. Schwerin, lk. 27–34.
- Mägi, M.** 2004b. "...Ships are their main strength." Harbour sites, arable lands and chieftains on Saaremaa. – Eesti Arheoloogia ajakiri, 8, 2, lk. 128–162.
- Mäll, J.** 1998. Verwaltungsgeschichte und Christianisierung der Insel Ösel im 13.–14. Jahrhundert. – Culture clash or compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby October 4th – 9th, 1996. Acta Visbyensia, XI. Visby, lk. 158–165.
- Mäll, J. ja Russow, E.** 2003. Kuidas otsiti Kalevipoja parteipiletit – 50 aastat arheoloogilistest kaevamistest Tallinnas Raekoja platsil. – Arheoloogiga Läänemeremaades. Uurimusi Jüri Seliranna auks (Muinasaja teadus, 13). Tallinn – Tartu, lk. 173–200.
- Möller, G.** 2006. Mittelalterliche Adelshöfe in Stralsund. – Castella Maris Baltici, VII. Greifswald, lk. 93–100.
- Ose, I.** 2007. Ceramic Stove Tiles in Latvia in the 16th and 17th Centuries. – Ruukkuja ja Ruhtinaita. Saviastioita ja uunikaakeleita ajalta 1400–1700. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, XII. Turku, lk. 127–130.
- Parmakson, T.** 1996. Kaarma pastoraat. – Eesti arhitektuur, 2, lk. 59.
- Pärn, A.** 2001. Über die Hausbauentwicklung in Westestland im 13. bis 15. Jahrhundert. – M. Gläser (Hrsg.). Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum, III: Der Hausbau. Lübeck, lk. 595–604.
- Pärn, A. ja Russow, E.** 2005. Kaarma parsonage in Saaremaa – a local nobleman's manor or a fortified dwelling of a conqueror? – Praeities puslapiai: archeologija, kultūra, visuomenė. Skiriama archeologo prof. habil. dr. Vlado Žulkaus 60-ties metų jubiliejui ir 30-ties metų mokslinės veiklos sukakčiai. Klaipėda, lk. 49–70.

- Pärn, A.** 2006. Einige Beobachtungen zur Baugeschichte einer Kleinstadt in Westestland anhand der Kellerforschung. – S. Brüggemann (toim.). Keller in Mittelalter und Neuzeit. Beiträge zur Archäologie, Baugeschichte und Geschichte. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, 42. Langenweißbach, lk. 173–183.
- Raam, V.** 1996. Kaarma Peetri ja Pauli kirik. – Eesti arhitektuur, 2, lk. 58–59.
- Russow, E.** 2006. Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil. Tallinn.
- Saaremaa** 1934 = Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu.
- Selirand, U.** 1981. Ausgrabungen auf dem Territorium des Franziskanerklosters in Viljandi. – Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateadused, 30, 4, lk. 423–428.
- Sepp, T.** 1995. Investigations at Kaarma parsonage. – Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 44, 4, lk. 459–466.
- Sparitis, O.** 1991. Untersuchungen zur Formensprache der Renaissance in der Architektur und bildenden Kunst Lettlands. – Beiträge zur Renaissance zwischen 1520 und 1570. Materialien zur Kunst- und Kulturgeschichte in Nord- und Westdeutschland, Bd. 2. Marburg, lk. 273–294.
- Svahnström, G.** 1976. Häuser und Höfe der handelstreibenden Bevölkerung auf Gotland während des Mittelalters. – Häuser und Höfe im Ostseegebiet und im Norden vor 1500. Beiträge zur Geschichte und Soziologie des Wohnens. Acta Visbyensia, V. Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1974. Visby, lk. 9–28.
- Tarvel, E.** 1983. Zur Problematik der Bauernaufstände in Estland im Kontexte der Christianisierung und Kolonisation des Landes. – Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes. Universitas Nicolai Copernici. Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, I. Hrsg. Z. H. Nowak. Torun, lk. 115–124.
- Tvauri, A.** 2005. Eesti hilisrauaaegsed savinõud (11. sajandist 13. sajandi keskpaigani). (Muinasaja teadus, 16.) Tartu – Tallinn.
- Tuulse, A.** 1942. Die Burgen in Estland und Lettland. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, XXXIII. Dorpat.
- Uluots, J.** 1937. Die Verträge der Esten mit den Fremden im XIII. Jahrhundert. Tartu.

Westholm, G. 2001. Visby and Gotland – medieval building development. – M. Gläser (Hrsg.). Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum, III. Der Hausbau. Lübeck, lk. 743–763.

Wienberg, J. 1993. Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark. – Lund Studies in Medieval Archaeology, 11. Stockholm.

Üprus, H. 1976. Das Wohnhaus in Tallinn vor 1500. – Häuser und Höfe im Ostseegebiet und im Norden vor 1500. Beiträge zur Geschichte und Soziologie des Wohnens. Acta Visbyensia, V. Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1974. Visby, lk. 141–164.